

Makalenin geliş tarihi: 16.09.2020

1. Hakem rapor tarihi: 17.11.2020

2. Hakem rapor tarihi: 22.12.2020

Kabul tarihi: 22.12.2020

ÖZEL EĞİTİMDE AİLE EĞİTİMİNE YÖNELİK BİR DERLEME ÇALIŞMASI (Derleme Makalesi)

Adem ARSLAN (*)

Abdulah Halim ULAŞ (**)

Mehmet Kadir COŞKUN (***)

Öz

Bu çalışmanın amacı alan yazında özel eğitimde aile eğitimine ilişkin çalışmalar ışığında aile eğitimine yönelik genel bir çerçeveye sunmaktır. Bu amaçla aile eğitimine, özel eğitime ihtiyacı olan çocukların ailelerine, özel gereksinimli çocukların ailelerinin verdiği tepkilere, ailelerin ihtiyaçlarına, ailelerin desteklenmesine, özel eğitime ihtiyacı olan çocukların kardeşlerine, aile eğitim programlarına, özel gereksinimli çocuklarda aile katılım çalışmalarına ve ailelere yönelik rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerine değinilecektir. Özel gereksinimli çocuklar gelişimsel özellikleri bakımından normal çocuklardan farklılık göstermektedir. Görme yetersizlikleri, işitme yetersizlikleri, dil ve konuşma bozuklukları, zihinsel yetersizlikler, bedensel yetersizlikler, öğrenme güçlükleri, uyum güçlükleri, down sendromu, üstün zekâlı ve üstün yetenekli çocuklar özel eğitime ihtiyaç duymaktadırlar. Özel gereksinimli çocuk sahibi olmak aileler için kolay bir durum değildir. Aileler bazı duygusal tepkiler yaşarlar ve anlaşılmak isterler. Aileler şok-inkâr, öfke-kızgınlık, pazarlık yapma, depresyon ve kabul aşamalarından geçerler. Özel gereksinimli çocuk sahibi aileler duygusal desteğe, maddi desteğe ve bilgi desteğine ihtiyaç duymaktadır. Özel gereksinimli çocukların aileleri özel eğitim sürecine mutlaka etkin olarak katılmalıdır. Özel gereksinimli çocuk sahibi ailelere yönelik aile eğitiminin amacı; farklı yönleriyle anne babalık ile ilgili bilgilendirmek, bilinçlendirmek ve beceri kazandırmak-

*) Öğr.Gör., Gümüşhane Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Çocuk Bakımı ve Gençlik Hizmetleri Bölümü, Çocuk Gelişimi Programı
(e-posta: ademarslan6005@hotmail.com). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7848-7395>

**) Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Okul öncesi Eğitimi Anabilim Dalı
(e-posta: halimulas@gmail.com). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9457-1554>

***) Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı
(e-posta: mkadircoskun@gmail.com). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8094-5041>

tır. Özel gereksinimli çocukların aileleri için eğitim programları gruba, eve ve ev-kuruma dayalı olmak üzere üçe ayrılır. Uzmanlar ailelerle etkili iletişim kurmak için onlara saygı duymalı, etkin dinlemeli ve sorular sormalı, anne babayı kabul etmeli, cesaretlendirmeli ve güven duygusunu geliştirmelidir. Aileler çocuklar ile evde farklı gelişim alanlarını destekleyici etkinlikler yapmalıdır. Yapılan bu çalışma ile özel eğitimde aile eğitimi üzerine yapılacak araştırmalara ışık tutacağı hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aile, Özel Eğitim, Aile Eğitimi, Özel Gereksinimli Çocuk, Yetersizlik.

A Compilation Study on Family Education in Special Education

Abstract

The aim of this study is to present a general framework for family education in the light of studies on family education in special education. For this purpose, the family with children in need of special education, the responses of the family, the needs of the families, the support of the families, the siblings of the children in need of special education, family education programs, family participation activities in families with children in need of special education and guidance activities for families will be mentioned. Children with special needs differ from normal children in terms of their developmental characteristics. Visual impairments, hearing impairments, language and speech disorders, mental disabilities, physical disabilities, learning difficulties, adaptation difficulties, down syndrome, gifted and talented children need special education. Having a child with special needs is not an easy situation for families. Families experience some emotional reactions and want to be understood. Families go through the stages of shock-denial, anger-anger, bargaining, depression, and acceptance. Families with children with special needs need emotional support, financial support and information support. Families of children with special needs must participate actively in the special education process. The purpose of family education for families with children with special needs; to inform, raise awareness and gain skills about parenting in different aspects. Education programs for families of children with special needs are divided into three groups, home and home-institution-based. In order to communicate effectively with families, professionals must respect them, listen effectively and ask questions, accept parents, encourage them and develop a sense of trust. Families should organize activities that support different development areas with children at home. With this study, it is aimed that it will shed light on researches on family education in special education.

Keywords: Family, Special Education, Family Education, Special Needs Child, Disability.

Giriş

Özel eğitimi tanımanın ilk adımı özel eğitime ilişkin temel kavramların ne olduğunu bilmektir. Bu kavramlar zedelenme, yetersizlik ve engel gibi kavramlardır. *Zedelenme;*

bireyde doğum öncesi, doğum anı ya da doğum sonrası meydana gelebilecek olumsuzluklardan dolayı organların işlevlerini yerine getirmesinde zorlanmasıdır (Ataman, 2009). Zedelenmenin sonucunda organların işlevlerini yerine getirememesi durumuna *yetersizlik* denir (Özyürek, 2006). *Engel* ise bireyin yetersizlik nedeniyle toplumda kendisine verilen rolleri gereken ölçüde oynayamamasıdır (Cavkaytar ve Diken, 2006).

Farklı gelişim gösteren bireyleri tanımlamak için literatürde; “engelli”, “özürlü”, “özel gereksinimi olanlar”, “farklı gelişim gösterenler”, “gelişim farklılığı olanlar”, “öğrenme farklılığı olanlar” ve “özel eğitim gerektiren bireyler” gibi ifadeler kullanılmaktadır (Baykoç, 2011). Türkiye’de 2018 yılında yeniden düzenlenen Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliğinde “özel eğitime ihtiyacı olan birey” ifadesi kullanılmıştır. Özel eğitime ihtiyacı olan birey ise “çeşitli nedenlerle bireysel özellikleri ve eğitim yeterlilikleri açısından beklenen düzeyden anlamlı farklılık gösteren birey” şeklinde tanımlanmaktadır. Çeşitli sınıflandırmaları göz önüne alarak özel gereksinimli çocuklar şu şekilde sınıflandırılabilir: görme yetersizlikleri, işitme yetersizlikleri, dil ve konuşma bozuklukları, zihinsel yetersizlikler, bedensel yetersizlikler, öğrenme güçlükleri, uyum güçlükleri, down sendromu, otizm, üstün zekâlı ve üstün yetenekli çocuklar (Aral ve Gürsoy, 2007).

Özel eğitimin öneminin anlaşılması ve aile eğitimiyle ilgili yapılan araştırmaların etkisi sonucu, yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özel eğitim hizmetlerinin etkililiğini arttırmak için yapılan yasal düzenlemede (07.07.2018 tarihli Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği) özel eğitimde temel ilkeler ve amaçların ifade edildiği 5. maddenin g bendinde “Ailelerin, özel eğitim sürecinin her aşamasına aktif katılımlarının sağlanması” ifadesi bulunmaktadır. Bu yönetmeliğin aile eğitimi hizmetlerinin açıkça ifade edildiği 18. maddesinde ise; “aile eğitimi her tür ve kademedeki özel eğitim ihtiyacı olan öğrencilerin eğitimine katkı sağlamak amacıyla aileye verilecek her türlü rehberlik ve eğitim hizmetlerini içerir” şeklinde yer almaktadır.

Bu derleme çalışmasında literatür ışığında aile eğitimi, özel gereksinimli çocukların ailesi, özel gereksinimli çocukların ailesinde görülen tepkiler, özel gereksinimli çocukların ailelerinin ihtiyaçları, özel gereksinimli çocukların ailelerinin desteklenmesi, özel gereksinimli çocukların kardeşleri, aile eğitim programları, özel gereksinimli çocuklarda aile katılım çalışmaları, ailelere yönelik rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerine değinilecektir. Ayrıca özel gereksinimli çocukların aileleri ile yapılan görüşmelerden bahsedilecektir.

Araştırma Etiği

Bu çalışmada araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir. Alıntılar bilimsel kurallara uygun yapılmıştır. Çalışmada yararlanılan kaynaklar metin içinde ve kaynakçada usulüne uygun olarak eksiksiz ifade edilmiştir. Ayrıca çalışma Turnitin intihal programında da taranmıştır.

1. Aile Eğitimi

Aile, evlilik ile başlayan, kan ya da evlat edinme bağlarıyla devam eden, toplumun temel yapısını oluşturan, bireyleri ve toplumu etkileyen bir kurumdur. Bireylerin, sağlıklı ve uyumlu bir birliktelik içinde, sosyal, duygusal, ekonomik, fiziksel ihtiyaçlarına cevap veren aileler, sağlıklı ailelerdir (Baran ve Yurteri Tiryaki, 2016). Ailede sağlanan zengin çevre koşulları, anne babaların sergilediği olumlu aile tutumları, ilgi ve ihtiyaçların zamanında karşılanması, çocuğun sevgi yoksunluğu yaşamaması, çocukların her yönden gelişimlerinde önemli rol oynamaktadır. Aile ortamında çocuğun tutumlarının, inançlarının ve davranışlarının temeli atılır (Bayraktar, Güven ve Temel, 2016).

Aile eğitimi; aile üyelerinin özel gereksinimli çocuğun durumunu anlamasına yardımcı olan, çocuğa karşı olumlu tutum gelişmesine katkı sağlayan, anne babaların yeterliliğini arttıran, aile bireylerine olumlu başa çıkma ve etkili işlevde bulunma becerileri kazandıran, anne babaları güçlendiren bir çeşit etkili müdahale yoludur (Kaner, 2015).

1.1. Özel Gereksinimli Çocukların Ailesi

Özel gereksinimli çocuklarda, öğrenmeler daha yavaş olmakta ve çocuklar sürekli modele ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla özel gereksinimli çocuk için çevre, yaşantı, araç-gereç ve ortam gibi birçok eğitim ihtiyacı öne çıkmaktadır (Feuser, 1999).

Özel eğitim gereksinimi olan çocukların eğitiminde aile, özel gereksinim göstermeyen çocukların eğitiminde olduğundan daha büyük bir önem taşımaktadır. Araştırmalar, özel gereksinimli çocuğun, ailelerince desteklenmesinin bu bireylerin gelişimi için olumlu katkı sağladığı ve ebeveynlerin aile eğitim programına katılımlarının çocuklar için yaşamsal bir önemi olduğunu göstermektedir (Diler Sönmez, 2008; Güzel, 2006; Koca, 2016; Özcan, 2004; Şeker, 2013).

Özel eğitim gereksinimi gösteren çocuğun ailesi sosyal, kültürel, ekonomik, eğitsel ve sağlık alanlarında çeşitli güçlükler yaşayabilmektedir. Yetersizlik gösteren çocuk sahibi aileler, normal gelişim gösteren çocuğa sahip ailelerle yakın sorunlar yaşayabildiği gibi engelliliğin doğası gereği psikolojik, sağlık, eğitsel, ekonomik, toplumsal ve bakım gibi farklı problemler de yaşayabilmektedirler (Çitil, 2016; Gündüz ve Akin, 2014).

Özel gereksinimli çocuğu olan aileler, normal gelişim gösteren çocuk ailelerine göre çocuklarının eğitimlerine nasıl katkı sunacakları ve çocukları için neler yapabilecekleri hakkında daha fazla yardıma gereksinim duyarlar (Yakın, 2009). Özel gereksinimli çocuk sahibi anneler çocuklarının öğretmenlerince düzenli olarak bilgilendirilmeyi istediklerini belirtmişlerdir (Yıkılmış ve Özbey, 2009).

Ailede özel gereksinimli çocuğun bulunmasının getirdiği problemler tüm ailede psikolojik baskı oluşturmaktadır (Karpat, 2011). Özel gereksinimli çocuğun kişisel bakım, beslenme, sağlık, bağımlı yaşam durumları ve toplumsal uyumsuzluk anne babalar için tüketici unsurlardır. Bu nedenle, özel gereksinimli çocuk sahibi aileler için daha özel bir aile eğitimi hizmeti uygulanmalıdır. Bu hizmetler çocukların ve ailelerinin eğitim ih-

tiyaçlarına uygun olarak programlanmalıdır (Cavkaytar ve Diken, 2007). İhtiyaçlarına uygun eğitim verildiği zaman; ailelerin çocuklarına uygun davranışlar kazandırabildikleri ve birçok bağımsız yaşam becerisini kazandırmada çocuklarına yardımcı olabildikleri görülmektedir (Cavkaytar, 1999).

1.2. Özel Gereksinimli Çocukların Ailesinde Görülen Tepkiler

Aileler özel gereksinimli çocuk sahibi olduklarını öğrendikleri zaman, psikolojilerinde bazı değişiklikler görülmektedir. Aileler bu durumda bazı tepkiler göstermektedirler. Bu tepkiler dört modelle açıklanmaktadır. Bu modeller şunlardır: sürekli üzüntü modeli, çaresizlik-güçsüzlük ve anlamsızlık modeli, bireysel yapılanma modeli ve aşama modelidir (Akkök, 2006). Bu modellerden en yaygını “Aşama Modeli”nde ise ailenin tepkileri şu aşamalardan oluşmaktadır.

Şok: Özel gereksinimli çocuk sahibi olduklarını öğrendiklerinde aile üyelerinin ilk tepkisi şoktur. Şok; hissiz ve hareketsiz kalma, ağlama, kendini çaresiz hissetme, şaşkınlık gösterme, mantıksız konuşmalar yapma şeklinde kendini gösterir.

İnkâr: Bilinmeyen duruma karşı yaşanan korku ve tedirginlikten dolayı gerçeklerden kaçmak, durumu görmezden gelmeye çalışmak ve çocuğun engeli yokmuş gibi davranmak biçiminde gösterdikleri tepki inkârdır.

Acı çekme ve Depresyon: Aileler hayallerindeki ideal çocuklarının olmadığını ve çocuklarının özel gereksinimli olduğu gerçeğinin bilincine varmaya başlarlar. Acı çekme gerçeğin kabullenilmesini kolaylaştıran bir duygu olup, bu duyguların sonunda her şeye güçleri yetmeyeceklerini gören anne babalarda depresyon görülmektedir.

Suçluluk: Ebeveynlerin yenmekte en çok zorlandıkları duygu suçluluk duygusudur. Çünkü anne babalar kendi hatalarından dolayı cezalandırıldığını düşünebilir ve suçluluk hissedebilir.

Kızgınlık: Anne babalar “Neden ben/biz?” sorusunu sorarlar ve öfkelerini birbirlerine, uzmanlara, diğer çocuklarına ya da evdeki eşyalara gösterebilirler.

Utanma: Bazı ebeveynler çocuklarında bulunan yetersizliklerin kendi kusuru olduğunu düşünüp utanç duyabilirler. Hatta bazen evden dışarı bile çıkamayacak derecede utanç yaşayabilir. Bu utanç duygusu toplum tarafından onay görmeme, acıma, reddetme, alay etme davranışlarının yarattığı endişeler sonucunda görülebilir.

Pazarlık: Anne babalar bu aşamada, din görevlileri, konu uzmanları, doğaüstü güçlerinin olduğunu düşündüğü kişiler veya herhangi biriyle çocuğun yetersizlik durumunu ortadan kaldırma konusunda pazarlık edebilirler.

Kabul ve Uyum: Anne babalar bu son aşamada “Şimdi ne yapabiliriz?” sorusuna cevap arayarak çocuklarını oldukları gibi kabul etmeye ve benimsemeye hazırdırlar. Enerjilerini çocuklarına ve onların ihtiyaçlarına karşılamaya harcarlar. Önceki olumsuz duygular tam olarak ortadan kalkmaz ama anne babalar kendilerinin ve çocuklarının zayıf

ve güçlü yönlerini kabul etmekle beraber bu olumsuz duygularla baş etmeyi öğrenirler (Metin, 2018; Özen, 2013).

Özel gereksinimli çocuk sahibi olan ailelerin geçirdikleri bu aşamalar her ailede sırayla, aynı zaman aralığında, aynı yoğunlukta ya da sıklıkta yaşanmayabilir. Ancak genellikle aile bireylerinin geçirdikleri bu aşamalar benzerlik göstermektedir (Howard, Willams ve Lepper, 2011).

Aileler çocuklarının engelli olduğunu öğrendiklerinde beklemedikleri ve hazır olmadıkları zor bir durumla karşı karşıya kalmaktadırlar (Özen, 1999). Eğer anne babalar çocuklarında bulunan güçlükleri inkâr ediyorsa çocuk için çok önemli olan erken müdahaleyi tam olarak alamayabilir (Kirk, Gallagher, Coleman ve Anastasiow, 2012).

1.3. Özel Gereksinimli Çocukların Ailelerinin İhtiyaçları

Özel gereksinimli çocuğu olan aileler; çocuklarının okulda kazanmış oldukları becerileri günlük yaşama aktarmaya çalışarak, onların bu becerileri davranışa dönüştürmelerini kolaylaştırmak, onlara rehberlik etmek, ihtiyaç halinde yardımcı olmak, yaşanabilecek olası problemleri engelleyici ve çözümleyici pek çok becerilere sahip olmak açısından çeşitli eğitimlere gereksinim duymaktadır (Varol, 2005).

Özel gereksinimli çocuk sahibi aileler çocuğun yetersiz olduğu becerilerin nasıl kazandırılacağı, çocuk ile nasıl sağlıklı iletişim kurulacağı ve çocuğun davranışlarının nasıl kontrol edileceği gibi konularda desteğe ihtiyaç duymaktadır (Öncül, 2012).

Aileler duygusal, ekonomik ve bilgi desteği olmak üzere üç konuda desteklenmelidir.

Duygusal destek; kendilerini dışlanmış, umutsuz, depresif gibi psikolojik sıkıntılardan herhangi birinde ya da birkaçında hisseden aileler için duygusal destek önem taşımaktadır. Ailenin özsaygısı, güven hissetmesi, duygularını kontrol etmesi ve kaynaklarını kullanabilmesi için duygusal destek esastır. Ebeveynden ebeveyne yapılan destek, duygusal destek için önemli olduğundan erken müdahale uzmanları, ailelere yakında yaşayan başka bir ebeveynle iletişim bilgisi ya da destek grup bilgisi verebilir. Diğer kişiler olumlu ve kuvvetli yönlendirici olarak aileye; dinlemek ve onlara cevap vermek, sıcaklık ve samimiyet göstermek yoluyla doğrudan duygusal destek sağlayabilirler (Jung, 2010). Ailelere verilen eğitimin ailenin duygusal destek ihtiyacını azalttığı görülmüştür (Kuloğlu, 2011).

Maddi destek; ailelerin yiyecek, giyecek, barınak, oyuncak vb. finansal ve maddi kaynaklara ulaşmasını içerir. Aile barınma ve beslenme gibi en temel ihtiyaçlarını karşılamıyorsa, çocuğunun gelişimi ve müdahalesine yönelik daha yüksek seviyedeki gereksinimlerine daha az odaklanabilir. Uzmanlar toplumdaki kaynaklar ile ailenin bağlantısını kurarak, beslenme ya da bebek bezi bankası, yardımcı teknoloji ihtiyacı gibi materyal desteğini sağlamaya çalışmalıdır. Ayrıca sağlıkla ilgili yardımlara ulaşmasına yardımcı olmak da bu destekler arasındadır (Jung, 2010). Maddi ihtiyacın yeterince karşılanmamasının aile bireylerinde stresi arttırdığı belirtilmektedir (Güler, 2010).

Bilgi desteği; ailelerin çocuklarının yetersizliği, çocuk gelişimi ve çocuğuna yönelik kullanabilecek stratejiler ve ulaşabilecek kaynaklar gibi bilme ve anlama ihtiyaçlarına cevap verecek desteklerdir. Bazı aile üyeleri çok az bilgiye sahip olabilir ve bu bilgileri uzmanlarından almayı tercih edebilirler. Bazı aileler ise ilk bilgileri arkadaşlarından, ailelerden ya da internet gibi diğer kaynaklardan araştırıp bulabilirler (Jung, 2010). Bilgilendirmenin anne babanın kaygı düzeyini azalttığı görülmüştür (Koçak Uyaroğlu ve Bodur, 2009).

Ailelerin ihtiyaçları Turnbull ve Turnbull (1990) tarafından; sevgi ve ilgi ihtiyacı, kendine güvenin geliştirilmesi ihtiyacı, sosyalleşme ihtiyacı, ekonomik ihtiyaçlar, bilgi ve destek ihtiyacı, özel gereksinimli bireylerle ilgili gelecekteki beklentileri, duygusal anlaşılma ve destek, sosyal kabul vb. başlıklarla sıralanmaktadır.

1.4. Özel Gereksinimli Çocukların Ailelerin Desteklenmesi

Normal gelişim gösteren çocukların ailelerinin sevgi, çocuğunu koruma, çocuğuna ilgi gösterme, çocuğunun gelişimi için uygun ortam hazırlama veya çocuğun gereksinimlerini karşılama gibi sorumlulukları yerine getirirken; yetersizlikten etkilenmiş çocukların anne-babaları, tüm bunları yapar ve bunun yanı sıra, çocuğa yeni beceri öğretme veya fizyoterapi hareketlerini yaptırma ve bunun gibi daha bir sürü yeni sorumlulukları da üstlenmektedir (Sucuoğlu, 1997).

Ailenin desteklenmesi, onlarla etkinlik ve görüşmeler yapmakla mümkün olmaktadır. Anne baba için hazırlanacak aile eğitimi etkinlikleri yoluyla, yaşadıkları tükenme ve çaresizlik durumları azalabilecektir. Böylelikle motivasyon düzeyleri artacak, özel gereksinimli çocuklarıyla ilgili yaşadığı problemlerin yerini, daha pozitif bir bakış alacaktır. Anne babalar çocuklarını daha iyi tanıyabilecekler, gelişimsel geriliğinin türünü ve eğitim performanslarını öğrenebileceklerdir. Davranış problemleri ile baş etme yollarını öğrenebileceklerdir. Çocuklarının ihtiyacı olan beslenme, tuvalet ve bağımsız hareket becerileri gibi temel yaşam becerilerini kazandırabileceklerdir. Ayrıca iletişim kurma, sosyalleşme ve günlük yaşamı kolaylaştırma gibi konularda da çocuklarına yol gösterici olmaları sağlanacaktır (Birkan, 2002).

1.5. Özel Gereksinimli Çocukların Kardeşleri

Yetersizlik yaşayan çocuğun yetiştirilmesi konusu tüm aileyi etkilemektedir ve aile üyeleri üzerinde duygusal ve bilişsel olarak doğrudan etkileri olmaktadır (Schomaker, 2002).

Yetersizlik yaşayan çocuğu olan ailelerde, kardeş ilişkileri; ailenin tipine, ailedeki yaşam stiline, ailenin çocuk yetiştirme deneyimine, çocuk sayısına, çocuklar arasındaki yaş farkına, çocukların cinsiyetine, ailenin sosyoekonomik düzeyine, çocuğun yetersizliğinin türüne ve derecesine göre etkilenebilmektedir (Varol, 2006). Kardeşler ise yeni birinin aileye gelmesinin mutluluğunu çok yoğun yaşayabilir ancak farklı özellik taşıyan

bir kardeş, üzüntü ve farklı karmaşık duyguları da beraberinde getirmektedir. Hatta kardeşler fark etmeme, kıskançlık, korku, utanma, sıkılma ve kötü davranma gibi bazı çeşitli tepkiler gösterebilirler. Diğer bir yandan farklı özellik taşıyan bir kardeş, daha toleranslı olma, sorumluluklarını geliştirme, insan ilişkilerine ve farklılıklara duyarlılığın artması gibi olumlu duygular ve yaşantılar da kazanabilmektedir (Akkök, 2003; Varol, 2006).

2. Aile Eğitimi Programları

Çocuk, erken çocukluk döneminde en çok aile içerisinde. Çocuğun ailede aldığı eğitim sonraki yıllara temel oluşturmaktadır. Bu yönü ile aile, çocuğun eğitiminde en önemli rolü oynamaktadır. Anne babalar, aile eğitim programları ile çocuk gelişimi ve eğitimi hakkında desteklenmeye ihtiyaç duymaktadırlar. Aile eğitim programları ebeveynlere hem anne babalık becerilerini hem de çocuk gelişimi ve eğitimiyle ilgili bilgileri kazandırmaktadır. Aynı zamanda ailenin, çocuklarının okuldaki eğitimine katılmalarını sağlamaktadır. Anne babaların çocuklarının eğitimine katılmaları, çocuğun ailesi ile ilişkilerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Çocukların kendine güveni artmakta, akademik başarısına katkı sağlanmakta ve eğitimin devamlılığı gerçekleşmektedir. Bu nedenle anne babaların ihtiyaçlarına göre şekillenen aile eğitim programlarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması önemli görülmektedir (Tezel Şahin ve Özbey, 2007).

Günümüzde hem dünyada hem de ülkemizde aile katılımı ve eğitiminin önemi her geçen gün daha iyi anlaşılmaktadır. Türkiye’de Aile eğitimi çalışmaları birçok bakanlık, kurum, vakıf ve dernekler tarafından yürütülmektedir. Bu konuda en yaygın olarak Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü bünyesinde açılan 0-18 Yaş Aile Eğitimi Programı ve Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından yapılan Aile Eğitimi Programı (AEP)’dir. Aynı zamanda Anne Çocuk Eğitimi Vakfı’nın (AÇEV) yoğun çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye’de Anne-Baba Okulu, Anne-Çocuk Eğitimi Programı (AÇEP), Aile Çocuk Eğitimi Programı, Baba Destek Programı (BADEP) gibi çalışmalarda bulunmaktadır (Çağdaş & Seçer, 2004).

Amerika Birleşik Devletleri’nde 1969 yılında geliştirilen Portage, gelişim geriliği gösteren çocukların eğitimlerine yardımcı olmak amacını taşımıştır ve ilk defa Hacettepe Üniversitesi’nde uygulanmıştır. Ülkemizde ebeveynlere uygulanan bir diğer program ise gelişim geriliği gösteren çocukların eğitimleri için Avustralya’da geliştirilen ve Türkçeye Küçük Adımlar Gelişimsel Geriliği Olan Çocuklara Yönelik Erken Eğitim Programı olarak çevrilen eve dayalı program, ülkemizde 1996 yılında gelişimsel geriliği olan çocukların aileleri tarafından kullanılmak üzere uygulamaya konulmuştur. Bu programda alıcı dil becerileri, iletişim, küçük kas ve büyük kas becerilerinin öğretimi hedeflenmektedir. Birkan (2002) Küçük Adımlar Programı’yla ilgili araştırmaları incelemiş ve programa katılan tüm çocukların programdan yarar sağladıklarını ifade etmiştir.

Aile eğitim programları incelendiğinde bu programların genelde düşük sosyoekonomik bölgelerde gerçekleştirildikleri görülmektedir. Oysa bu çalışmaları toplumun her kesimine yaygınlaştırmak gerekmektedir. Aynı zamanda aile eğitimleri dünyaya gelecek

çocukların da sağlıklı gelişimini teminat altına almaktır. Özellikle annelerin eğitimi, bir bireyin, daha sonra ailenin, sonra da toplumun şekillenmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca toplumların kalkınmışlık seviyesine de büyük etkisi olacaktır (Şahin ve Özyürek, 2010).

Aile eğitim programlarına katılmalarında ailelerin yeterince zamana sahip olmamaları, duygusal nedenleri olması, okula ya da okul sistemine ilişkin olumsuz yaşantıları ya da düşünceleri, aile eğitimi programların önemini bilmemeleri ve neyi yapabilirliklerine ilişkin güvensizlik duyguları yaşamaları gibi güçlükler engel teşkil etmektedir (Akkök, 2006).

Aile eğitimlerinde ailenin ve çocuğun maksimum faydalanmasını sağlamak için aile eğitimi oturumları; aile eğitimi öncesi yapılan hazırlıklar, aile eğitim uygulaması ve aile eğitim sonrası değerlendirme ana bölümlerinden oluşmaktadır (Clark, 2007). Aile eğitimi aşamaları; aileden bilgi alma, ailenin çocuğuyla oyun oynaması, aileyle oynadıkları oyun ile ilgili konuşma, eğitimci-çocuk-ailenin beraber oyun oynaması, eğitimci-çocuk-ailenin beraber dinleme oyunu oynaması, eğitimin özetlenmesi ve öneriler olarak ifade edilmiştir (Turan, 2014).

Aileyi eğitime dâhil etmek ve ailenin uzman ile iletişim kurabilmesi için çeşitli uygulamalar yapılabilir. Bunlar; veli toplantıları, aile-uzman görüşmesi, çocuğun performansı için takip defteri tutma ve ev ziyaretleri olabilir. Veli toplantılarında; anne babalara çocuklarının genel durumu hakkında bilgi verilir ve eğitim esnasında karşılaşılan problemlerle baş etmek için çözüm önerilerinde bulunulur. Aile-uzman görüşmesinde; aileye uzman tarafından çocukla ilgili olarak bilgi verilir ve çocuğun eğitim ihtiyaçlarıyla ilgili yapılacak etkinlikler hakkında aile bilgilendirilir. Çocuğun performans takip defterini tutma uygulamasında; çocuğun o günkü verimiyle ilgili notlar tutulur ve bir sonraki aşamada evde nasıl çalışması ile ilgili bilgi verilir. Aile seminerlerinde de; ailelerin ihtiyacı olan konular belirlenip kapsamlı bir eğitim programı hazırlanır. Sonra aileleri bu programa göre seminere davet ederek eğitime dâhil olmaları sağlanır. Ev ziyaretlerinde ise sadece aktif olan anneye değil, ailenin tüm üyelerine, çocuğun eğitimi ile ilgili bilgi verilir (Sarı, 2010).

Özel eğitim hizmetlerinde ailelerin etkin rol oynamasına yönelik tutumlar son yıllarda daha da önem kazanmaktadır. Ailelere sunulan hizmet ve desteklerin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu hizmetler daha çok rehberlik ve danışmanlık, eğitim gibi konularda okul-aile işbirliği ile yürütülmektedir. Ayrıca çeşitli resmi ve resmi olmayan kurumlar ile de ailelere ihtiyaç duyduğu konularda destekler sunulabilmektedir (Özdemir, 2010). Özel gereksinimli çocuğa sahip aileler için; gruba dayalı, eve dayalı ve ev-kuruma dayalı olarak aile eğitim programları düzenlenebilir.

Gruba Dayalı Aile Eğitim Programları: Benzer özellik taşıyan çocuk sahibi ailelerin, çocuklarının eğitim süreçlerini desteklemek için bir araya gelerek, uzmanlardan eğitim aldığı programlardır (Şahin, Işıtan ve Gündüz, 2011). Ebeveynler aile eğitimi ile çocuklarına beceri ve kavram kazandırma yollarını öğrenebilmektedir. Ayrıca çocuklarıyla ilgili olası sorunları önleme ve sorun çıktığında çözebilme gibi becerilere sahip olabilmektedirler (Varol, 2006).

Eve Dayalı Aile Eğitim Programları: Eve dayalı programlar, ağır derece yetersizlikten veya başka sebeplerden dolayı eğitimini herhangi bir kurumda sürdüremeyen çocukların ebeveynleri için uygulanan aile eğitim programlarıdır. Bu programların amacı; ev ziyaretleri ile yetersizlik gösteren çocukların ihtiyaçlarını belirlemek, ebeveynlere çocuğun davranışlarını kontrol etme ve ihtiyaç duyduğu becerileri nasıl öğretecekleriyle ilgili beceri kazandırmaktır (Varol, 2006). Türkiye’de uygulanan eve dayalı aile eğitimi kapsamında en yaygın olan erken özel eğitim programları, Küçük Adımlar Erken Eğitim programı ve Portage Erken Müdahale Aile Eğitim Programıdır (Birkan, 2002).

Eve ve Kuruma Dayalı Aile Eğitim Programları: Bir eğitim kurumuna devam eden çocukların okulda edindiği becerilerin, evde ya da yakın çevresinde de sürdürülmesi ve genellenmesini ya da kurumda üzerinde fazla durulmayan becerilerin evde kazandırılmasını amaçlayan aile eğitim programlarıdır (Varol, 2006). Gelişimsel Destek Programı, Etkileşim Temelli Erken Çocuklukta Müdahale Programı ve Otistik Çocuklar İçin Davranışsal Eğitim Programı ev ve kuruma dayalı olarak verilen erken eğitim programlarına örnek verilebilir.

Günümüzde teknolojinin gelişmesi ile çevrimiçi eğitime dayalı erken müdahale ve eğitim programlarının önem kazandığı görülmektedir (Curtiss ve diğ., 2016). Özellikle anne baba eğitimlerinde internet-temelli uzaktan eğitim ile yapılan programların geliştirildiği ve etkililiklerinin sınındığı araştırmalarda artış görülmektedir (Meadan, Angell, Stoner ve Daczewitz, 2014).

3. Özel Gereksinimli Çocuklarda Aile Katılım Çalışmaları

Özel gereksinimli bireylerin ebeveynlerinin tipik gelişim gösteren çocukların ebeveynlerine göre daha aktif olmaları ve daha fazla aile katılımı sağlamaları beklenmektedir (Czapanskiy, 2013). Aynı zamanda çocuğun eğitiminde, aile-uzman iş birliğinin başarıyı olumlu olarak etkileyeceği görüşü artmaktadır (Erdoğan ve Demirkasimoğlu, 2010).

Anne babaların çocuklarının gelişim ve eğitimlerine katkı sunmaları için organize edilmiş etkinlikler bütününe aile katılımı denilmektedir (Yılmaz Bolat, 2017). Aileler çocuklarının özel eğitim sürecine ilişkin şu hususlarda katılım sağlayabilirler (McLoughlin ve Lewis, 2002):

- Belirleme/Aday Gösterme: Bilinçli anne-babalar, çocuklarındaki yetersizliğin erken belirtileri ve erken müdahalelerin önemi hususunda daha dikkatlidir. Özel eğitim hizmetlerine ilişkin, nereye başvurulacağı, nasıl bir yol izleyeceği ve hangi kurumlarla iş birliği yapması gerektiği konusunda daha duyarlıdır.
- Ölçümleme: Ailenin tanılama sürecine etkin katılımı, çocuk ile ilgili doğru bilgileri paylaşması, tıbbi ve eğitsel tanı koymak için uzmanlarla iş birliği yapmaları oldukça önemlidir.
- Program Hazırlığı: Tanılama sonuçlarının tartışılmasında, bireyselleştirilmiş eğitim programının geliştirilmesinde, kısa ve uzun dönemli hedeflerin belirlenmesin-

de, çocuğa en doğru yerleştirme kararının verilmesinde anne-babaların tam olarak katılımı çok önemlidir.

- Öğretme: Ebeveynler hem sınıfta öğretim etkinliklerinde hem de bireyselleştirmiş eğitim planının evdeki uygulamalarında yardımcı bir öğretmen rolü ile çocuğun eğitim sürecine katkı sağlayabilir.
- Değerlendirme: Ebeveynler eğitim planının daha iyi hâle getirilmesinde uzmanlara geri bildirimler verebilir ya da okul dışında çocuğun gelişimiyle ilgili kanıtların toplanmasında yardım edebilir.

Aile katılım çalışmaları, okul öncesi eğitimde, ebeveynlerin çocukların eğitimlerine dâhil olabilmelerine zemin hazırlayıcı ve bu süreçte aktif katılımlarını sağlayıcı etkinliklerdir. Okul öncesi eğitimde şu yollarla aile katılımı sağlanabilir (Tezel Şahin ve Özyürek 2010): İlk görüşme, tanışma toplantısı, ebeveyn/veli toplantısı, bireysel görüşmeler, telefon görüşmeleri, duyuru panoları, eğitim panosu, haber mektupları, afişler, broşürler, kitapçıklar, toplu dosyalar, haber mektupları, video-teyp kayıtları, sınıf içi etkinliklere katılım, konferanslar, ev ziyaretleri, özel günlerde anne babaları okula davet etme, dilek kutusu.

Aile katılımının gerek aileye gerek özel gereksinimli çocuğa yararları bulunmaktadır. Aile katılımının bazı yararları şunlardır (Kaner, 2015):

- Ebeveynler çocuklar için ilk ve doğal öğretmen olduklarından bilgi ve becerilerin çoğu onlar sayesinde kazanılır.
- Ebeveynler çocuklarıyla çok fazla beraber olduklarından dolayı öğretim etkinlikleri için pek çok fırsat bulabilirler.
- Ebeveynlerin yardımcı öğretmen rolü, eğitimcilerle zaman kazandırması ile ekonomiklik sağlar.
- Ebeveynlerin sürece katılımı ile özel gereksinimli çocuğun okul başarısı ve topluma uyumu olumlu etkilenmektedir.
- Ebeveynlerin katılımı yoluyla çocuğun öğretmenleri ile anne babalarının daha çok iletişim ve işbirliğine girmesini sağlar.
- Ebeveynlerin çocuklarına yönelik tutumlarının olumlu gelişmesine katkı sağlar.
- Ev ile okul arasında tutarlı, anlayışlı ve karşılıklı güven ilişkilerinin gelişmesini sağlar.
- Özel gereksinimli çocuğa okulun belirlediği eğitsel hedeflerin ulaşılmasında aile katılımı önem arz eder.

Ebeveynlerin eğitim sürecine katılımı, hem çocuğun hem ailenin doğru hedefler belirlemelerine, ailelerin güçlenmesine, kendilerine daha çok güvenmelerine, kapasitelerini çocuklarının haklarını savunmak için daha fazla kullanmalarına, stres ve kaygı düzeylerinin azalmasına ve diğer anne babalara destek olmalarına katkı sağlamaktadır.

Aile katılımının önünde bazı engeller bulunmaktadır. Bunlar; ebeveynlerin zaman yetersizliği, finansal kaynak yetersizliği, okula erişim zorluğu ve farkındalık düzeylerinin yetersiz olmasıdır (Williams ve Sanchez, 2011). Aile katılımı engelleri başka bir sınıflandırmada ise ailelerden kaynaklı, öğretmenlerden kaynaklı, yasalardan kaynaklı ve okuldan kaynaklı engeller olarak görülmektedir (Yılmaz Bolat, 2017).

4. Ailelere Yönelik Rehberlik ve Psikolojik Danışma Hizmetleri

Yetersizliği olan çocukların ailelerine verilecek hizmetler; a) bilgi verici danışmanlık, b) psikoterapi ve c) aile eğitimi şeklinde sınıflandırılmaktadır (Metin, 2012).

a) Bilgi verici danışmanlık; özel gereksinimli çocuğa sahip ailelere yetersizliğin türü, derecesi, nedenleri ve çocuğun gelişimine etkileri; çocuk ile doğru iletişim kurma yolları; yasal hakları; çocuğun gelişimine katkıda bulunma ve davranışlarını kontrol etme yolları; eğitim programı olanakları gibi konularla ilgili bilgi vermeyi amaçlamaktadır (Metin, 2012; Yakın, 2009). Bilgilendirmeler genelde benzer özellikteki ailelerden oluşan bir grupla yapılmakta ve bu çalışmalar sırasında ailelerin birbirleriyle bilgi, deneyim ve düşüncelerini paylaşmalarına fırsat sağlamaktadır (Metin, 2009).

b) Psikoterapötik çalışmalar; özel gereksinimli çocuk sahibi aile bireylerinde yaşanan duygusal güçlükler nedeniyle depresyon ve yoğun kaygı gibi ruh sağlığı bozuklukları olabilmektedir (Özdemir, 2013). Bazen de iletişim problemleri ve sosyal uyum problemleri gibi psikolojik problemler günlük yaşam işlevlerini etkilemektedir (Metin, 2012). Psikiyatrlar tarafından bu gibi durumlarda sağlanan psikoterapi ya da psikolojik danışmanlık hizmetleri ailelerin problemlerini çözmelerinde faydalı olmaktadır.

c) Aile eğitimi; özel gereksinimli çocuk sahibi ebeveynlere nasıl ana-babalık yapabilecekleri, çocukla doğru iletişim ve etkileşimde nasıl etkili olabileceklerine yönelik bilgi ve becerilerin aile eğitim programlarıyla öğretilmesidir (Metin, 2012; Özdemir, 2013).

5. Özel Gereksinimli Çocukların Aileleri ile Yapılan Görüşmeler

Özel gereksinimli çocuk sahibi ailelerin özellikleri bulunduğu ülkeye göre farklılaşmaktadır. Hatta aynı ülke ve şehirde yaşasalar dahi ailelerin yaşayışı şekli, kültürel özellikleri ve inançları değişmektedir. Bu nedenle özel gereksinimli çocuk sahibi olma kavramı dünyanın her tarafında farklı anlamlar taşımaktadır. Dolayısıyla aile ile çalışan eğitimcilerin ve uzmanların, ailelerin kültürel özelliklerini ve farklılıklarını bilmesi; ailelere bu doğrultuda yaklaşım sergilemesi gerekmektedir. Çünkü ebeveynler çocuğunun eğitimi konusunda destek aldığı uzmanlardan saygı, karşılıklı güven ve kendi değer yargılarının kabul edilmesini de beklemektedirler. Aksi takdirde sağlam bir iletişim kurulamaz ve eğitim programına ebeveynin aktif katılımı da olumsuz etkilenir (Baykoç, 2011).

Aile üyeleri ve uzmanlar, başarılı bir iş birliği gerçekleştirmek için şu özelliklere dikkat etmelidir (Gürgür, 2013); iş birliğine gönüllü olmalı, iş birliği sürecine eşit ve katkı sağlamalı, ortak hedefler belirlemeli, iş birliği sürecinde kararlarında sorumluluğu pay-

laşmalı, kaynaklar konusunda sürece ortak katkı sunmalı, bütün süreçleri ortak bir şekilde değerlendirmelidir.

Özel gereksinimli çocuk sahibi aileler ile yapılan çalışmalardaki etik ilkeler şunlardır;

- Eğitimci tüm aşamalarda aileye bilgi vermelidir.
- Eğitimci ailelerin duygu durumlarının farkında, objektif, anlayışlı, sabırlı olmalı, empati yeteneğini iyi kullanmalı ve aileye karşı önyargılı davranmamalıdır.
- Eğitimci aile üyeleriyle yakın ve özel ilişkiler kurmamalıdır.
- Hem özel eğitim gereksinimli bireylerin hem ailelerin hak ve sorumluluklarını öğrenmeli, ihtiyaç halinde aileye aktarmalıdır.
- Ailenin eğitime katılmasının olumlu sonuçlarının farkında olmalı, aileyi daha fazla eğitime dâhil etmelidir.
- Ailenin desteklenmesine yönelik ev ziyaretleri yapmalıdır.
- Eğitimci ailelere özel gereksinimli bireye uygulanacak programın amacı, ortaya çıkabilecek tehlikeler ve uygulama sonrası kazanımlarına yönelik bilgiler vermektedir.
- Eğitimci aileye gerek duyulduğunda yönlendirme yapmalıdır.
- Eğitim için gereğinden fazla bilgiyi öğrenmeye çalışmaz.
- Gizlilik önem taşır.
- Eğitim programı hazırlama ve uygulama esnasında ailelerin görüşleri dikkate alınır (Ünal, 2013).

Sonuç

Araştırma sonucuna göre ilgili literatür incelediğinde; özel gereksinimli çocuklar normal çocuklardan farklılık göstermektedir. Özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin görme, işitme, dil, beden, zihinsel ve sosyal gelişim gibi farklı gelişim alanlarında yetersizlikler yaşadığı görülmektedir. Özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin ailelerinin şok-inkâr, öfke-kızgınlık, pazarlık yapma, depresyon ve kabul gibi duygusal tepkiler gösterdikleri belirtilmektedir. Özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin ailelerinin eğitime mutlaka katılması gerektiği ortaya konulmaktadır. Ailenin desteklenmesi için etkinlik ve görüşmeler yapmanın faydalı olacağı alan yazında ifade edilmektedir. Özel eğitime ihtiyacı olan bireye sahip ailelerin hem duygusal desteğe hem maddi desteğe hem de bilgi desteğine gereksinim duydukları anlaşılmaktadır. Ailede özel eğitime ihtiyacı olan çocuğun bulunması gerek ebeveynleri gerek özel eğitime ihtiyacı olan çocuğun kardeşlerini olumlu ya da olumsuz etkilediği net olarak görülmektedir. Özel eğitime ihtiyacı olan çocuk sahibi ailelere dönük aile eğitiminin amacının anne babaları bilgilendirmek, bilinçlendirmek ve beceri kazandırmaya yönelik çalışma yapmak olduğu literatürden anlaşılmaktadır. Aile

bireylerinin, aile eğitim programları ile çocuk gelişimi ve eğitimi hakkında desteklenmeye ihtiyaç duyduğu unutulmamalıdır. Eğitimciler, özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin aileleriyle etkin iletişim kurmak için onlara saygı duymalı, onları etkin dinlemeli ve sorular sormalıdır. Ayrıca anne babayı kabul etmeli, onları cesaretlendirmeli ve ailelerin güven duygusunu geliştirmelidir. Anne babaların çocuklar ile evde destekleyici ve geliştirici etkinlikler yapmasının önemi vurgulanmaktadır. Özel eğitimde aile eğitimine yönelik çalışmaların hem niceliksel hem niteliksel olarak artırılması gerektiği anlaşılmaktadır. Son olarak aile eğitim çalışmalarının özel eğitime ihtiyacı olan bireye, öğretmene, aileye ve topluma katkı sağlayacağı, faydalı sonuçlar elde edileceğine inanılmaktadır.

Kaynakça

- Akkök, F. (2003). Farklı özelliğe sahip çocuk aileleri ve ailelerle yapılan çalışmalar. A. Ataman (Ed.). *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*. Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, 121-142'deki makale.
- Akkök, F. (2006). Farklı özelliğe sahip çocuk aileleri ve ailelerle yapılan çalışmalar. A. Ataman (Ed.). *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*. Dördüncü Baskı. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, s. 119- 137'deki makale.
- Aral, N. ve Gürsoy, F. (2007). *Özel eğitim gerektiren çocuklar ve özel eğitime giriş*. (1.Baskı). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Ataman, A. (2009). Özel Eğitim Alanı. *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş*, 13-87.
- Baran, G. ve Yurteri Tiryaki, A. (2016). Aile yaşam döngüsü. G. Baran. (Ed.). *Aile Yaşam Dinamiği*. Ankara: Pelikan Yayınları, s.1-24'deki makale.
- Baykoç, N. (2011). Özel gereksinimli çocuklar ve özel eğitim. N. Baykoç (Ed.). *Özel Gereksinimli Çocuklar Ve Özel Eğitim*. Ankara: Eğiten Kitap, s.15-29'deki makale.
- Bayraktar, V., Güven, G. ve Temel, F. Z. (2016). Okul öncesi kurumlarda görev yapan öğretmenlerin aile katılım çalışmalarına yönelik tutumlarının incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(2), 755-770.
- Birkan, B. (2002). Erken özel eğitim hizmetleri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 3(02), 99-109.
- Cavkaytar, A. (1999). Zihin engellilere öz bakım ve ev içi becerilerinin öğretiminde bir aile eğitimi programının etkililiği. *Eskişehir Anadolu Üniversitesi Özel Eğitim Dergisi*, 2, 40-50.
- Cavkaytar, A. ve Diken, İ. H. (2006). *Özel eğitime giriş*. Ankara: Kök Yayıncılık.
- Clark, M. (2007). *A practical guide to quality interaction with children who have a bearing loss*. San Diego, CA: Plural.

- Curtiss, S. L., Pearson, J. N., Akamoglu, Y., Fisher, K. W., Snodgrass, M. R., Meyer, L. E. ve Halle, J. W. (2016). Bringing instructional strategies home: Reaching families online. *Teaching Exceptional Children*, 48(3), 159-167.
- Czapanskiy, K. S. (2013). Special kids, special parents, special education. *U. Mich. J.L Reform.* 47, 733.
- Çağdaş, A. ve Seçer, Z. (2004). *Anne-baba eğitimi*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Cıtil, M. (2016). *Engelli çocuğu olan ailelerin toplumsal yapısı ve eğitsel sorunları (Ankara ili örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Diler Sönmez, N. (2008). *Eve dayalı gündüz tuvalet kontrolü aile eğitimi programının annelerin kurulum kaydı tutma ile gündüz tuvalet kontrolü kazandırma becerisini ve çocukların gündüz tuvalet kontrolünü kazanmasındaki etkisi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Erdoğan, Ç. ve Demirkasimoğlu, N. (2010). Ailelerin eğitim sürecine katılımına ilişkin öğretmen ve yönetici görüşleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 16(3), 399-431.
- Feuser, G. (1998). Integration eine Frage der Didaktik einer Allgemeinen Pädagogik. Behinderte in Familie, Schule und Gesellschaft. *Schule ohne Grenzen Kongresi*. Hannover: Fachverbandes für Behindertenpädagogik, s. 144-158.
- Güler, T. (2010). Ailenin tanımı, tarihsel gelişimi ve aile çeşitleri. *Anne Baba Eğitimi*, 1-14.
- Gündüz, M. ve Akın, A. (2014). Türkiye’de devlet okullarındaki özel eğitimle ilgili sorunlar ve çözüm önerileri. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 86-95.
- Gürgür, H. (2013). İşbirliği süreci. İ. H. Diken (Ed.). *İlköğretimde kaynaştırma*. 2.Baskı. Ankara: Pegem Akademi, s. 232-247’deki makale.
- Güzel, Ş. (2006). *Dört altı yaş grubu çocuğa sahip annelerin aile eğitimine yönelik ihtiyaç duydukları konuların belirlenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Howard, V. F., Williams, B. ve Lepper, C. E. (2011). *Özel gereksinimi olan küçük çocuklar: eğitimciler, aileler ve hizmet verenler için bir başlangıç*. (Çev. G. Akoğlu). 4.Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Jung, L. A (2010). Identifying families’ supports and other resources. R A McWilliam (Eds.). *Working with families of young childrenwith special needs*. Newyork: Guilford Press U.S.A., s. 9- 27’deki makale.
- Kaner, S. (2015). Aile katılımı ve iş birliği. B. Sucuoğlu (Ed.), *Zihin Engelliler Ve Eğitimleri*, Ankara: Kök Yayıncılık, s. 355-402.
- Karpat, D. (2011). *Yaygın gelişimsel bozukluk tanısı alan çocukların ebeveynlerinin yaşadığı yas tepkilerinin, evlilik uyumlarının ve sosyal destek algılarının incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

- Kirk, S. Gallagher, J. J., Coleman, M.R. ve Anastasiow, N. (2012). Educating exceptional children(13.Edition). *Belmont, C.A: Cengage Learning.*
- Koca, A. (2016). *İşitme kayıplı çocuğu olan bir ailenin aile eğitimi sürecinin incelenmesi.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Koçak Uyaroğlu, A. ve Bodur, S. (2009). Anxiety of parents of mentally handicapped children and effects of informing on anxiety levels. *TAF Prev Med Bull*, 8(5), 405-412.
- Kulođlu, N. (2001). *Bilgi verici psikolojik danıřma ve didaktik bilgi verme programlarının down sendromlu bebeđi olan anne-babaların umutsuzluk, gereksinim ve eř iliřkisi dűzeylerine etkisi.* Doktora Tezi Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- McLoughlin, J. A. ve Lewis, R. B. (2002). *Özel gereksinimli öđrencilerin ölçűmlenmesi.* (Çev. F. Gencer). 4. Baskı. Ankara: Gűndűz Yayınevi.
- Meadan, H., Angell, M. E., Stoner, J. B. ve Daczewitz, M. E. (2014). Parentimplemented social-pragmatic communication intervention: A pilot study. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 29(2), 1–16.
- Metin, N. (2012). Özel gereksinimli çocuğun aileye katılımı. Metin, N. (Ed.), *Özel Gereksinimli Çocuklar.* Ankara: Maya Akademi, s. 11-28'deki makale.
- Metin, N. (2018). Özel gereksinimli çocuğun aileye katılımı. N. Metin (Ed.), *Özel Gereksinimli Çocuklar.* 2.Baskı. Ankara: Anı yayıncılık, s.15-35'deki makale.
- Öncűl, N. (2012). Özel gereksinimli çocuk ailesini anlayalım. Cavkaytar, A. (Ed.). *Özel Eğitimde Uygulamalı Aile Eğitimi.* Ankara: Vize Yayıncılık, s.12-26'deki makale.
- Özcan, N. (2004). *Zihin özűrlű çocuklara tuvalet becerisi öđretimine yönelik aile eğitimi programının etkililiđi.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Özdemir, O. (2010). Özel eğitimde aile eğitimi ve rehberliği. A. Cavkaytar (Ed.). *Ailelere Sunulan Hizmetler.* Ankara: Maya Akademi Yayınları, s.51-77'deki makale.
- Özen, A. (1999). *Gelişimsel yetersizliği olan çocukların annelerine eğitim uzmanlarıyla çalışırken gerekli olan etkili iletişim becerilerinin kazandırılması.* Yayınlanmamış doktora tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Özen, A. (2013). Ailelerle işbirliği ve iletişim. A. Cavkaytar (Ed.), *Özel Eğitim.* (1.Baskı). Ankara: Vize Yayıncılık, s. 37-51'deki makale.
- Özyűrek, M. (2006). Engellilere yönelik tutumların deđiřtirilmesi. *Ankara: Kűk Yayıncılık*, 11-23.
- Sarı, O. T. (2010). *Otizimli bireylere ev eğitim programı hazırlanırken dikkat edilmesi gereken noktalar.* IV. İstanbul Otizm Gűnleri. İstanbul.

- Schomaker, M. (2002). Die bedeutung der familie in katechetischen lernprozessen von kindern. Eine inhaltsanalytische untersuchung von konzepten zur hinführung der Kinder zu den sakramenten der beichte und der eucharistie. Münster: Lid Verlag.
- Sucuoğlu, B. (1997). Erken çocukluk özel eğitim programları. *Milli Eğitim Dergisi*, 136, 53-54.
- Şahin, F. T. ve Özbey, S. (2007). Aile eğitim programlarına niçin gereksinim duyulmuştur? Aile eğitim programları neden önemlidir? *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 12(12), 7-12.
- Şahin, S., Işıtan, S. ve Gündüz, S. (2011). Özel gereksinimli çocukların aileleri ve öğretmenleri. N. Baykoç (Ed.). *Özel Gereksinimli Çocuklar Ve Özel Eğitim*. Ankara: Eğiten Kitap, s.105-157'deki makale.
- Şeker, E. (2013). *Özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlere yönelik olarak düzenlenen aile eğitimi etkinliklerinin değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Tezel Şahin, F. ve Özyürek A. (2010). *Anne baba eğitimi ve okul öncesinde aile katılımı*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Turan, Z. (2014). Teacher goals in an early intervention program for children with hearing loss. *European Journal of Research on Education*, 2(2), 146-153.
- Turnbull, A. P. ve Turnbull, H. R. (1990). *Families, professionals, and exceptionality: A special partnership*. Merrill Publishing Company.
- Ünal, F. (2013). Aile eğitiminde ebeveyn hakları ile ilgili yasalar ve etik kurallar. *Aile Eğitimi ve Erken Çocukluk Eğitiminde Aile Katılım Çalışmaları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Williams, T. T. ve Sánchez, B. (2011). Identifying and decreasing barriers to parent involvement for inner-city parents. *Youth & Society*, 45(1), 54-74.
- Varol, N. (2005). *Aile eğitimi*. Ankara: Kök Yayıncılık.
- Varol, N. (2006). *Aile eğitimi*. 2. Baskı. Ankara: Kök Yayıncılık.
- Yakın, M. (2009). *Aile eğitiminin annelerin doğal dil sağaltım tekniklerini kullanmalarında etkililiği*. Yayımlanmış yüksek lisans tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yıkılmış, A. ve Özbey, F. Y. (2009). Otistik çocuğa sahip annelerin çocuklarının devam ettiği rehabilitasyon merkezlerinden beklentilerinin ve önerilerinin belirlenmesi. *International Online Journal of Educational Sciences*, 1, 124-153.
- Yılmaz Bolat, E. (2017). *Okul öncesi eğitimde aile eğitimi ve katılımı*. Ankara: Eğiten Kitap.

